

Poikien puheita suurvaltakauden Suomessa

Kaisa Häkkinen

Ruotsin kohoaminen suurvallaksi 1600-luvulla vaikutti monin tavoin myönteisesti valtakunnan aineelliseen ja henkiseen tilaan. Vaikutukset ulottuivat myös valtakunnan itäiseen osaan eli Suomeen ja erityisesti sen pääkaupunkiin Turkuun. Vaikka sodat vaativat veronsa, yleinen vauraus, yhteiskunnallinen aktiivisuus ja kansainväliset kontaktit lisääntyivät. Valtakunnan kehittämisessä ja hallinnossa tarvittavan virkakoneiston kasvu lisäsi merkittävästi koulutetun työvoiman tarvetta.

Ruotsi-Suomen koulutusjärjestelmä, joka keskiajalta lähtien oli rakentunut ja toiminut kirkon varassa, oli 1500-luvulla kokenut melkoisen kriisin uskonpuhdistuksen takia. Pappisuran arvostus oli laskenut, eikä maallisille vallanpitäjille alistettu luterilainen kirkko pystynyt tarjoamaan edustajilleen ja kasvateilleen samanlaisia etuja kuin Länsi-Euroopan mahtavin keskiaikainen organisaatio eli roomalaiskatolinen kirkko. Yksi näistä eduista oli ollut ulkomailla suoritettavien opintojen tukeminen.

1600-alussa suunta muuttui. Valtiovalta alkoi aktiivisesti kiinnostua koulujärjestelmän kehittämisestä ja oman maan tarjoamien koulutusmahdollisuuksien parantamisesta. Keskiaikaisen tradition mukaan latinan kielen ja teologian opinnot tarjosivat edelleenkin itsestään selvän ja yleisesti tarpeellisena pidetyn opillisen perustan, mutta niiden lisäksi haluttiin järjestää koulutusta myös muissa aineissa, esimerkiksi historiassa, juridiikassa, matematiikassa, mekaniikassa ja valtio-opissa.¹

Perustaidot ylittävän kirjasivistyksen hankkiminen ei perinteisesti ollut kuulunut aateliston keskeisimpiin intresseihin, mutta renessanssihumanismi oli uudistanut käsityksiä yhteiskunnan ylimpien luokkien roolista ja ihanteista. Sotilastaitojen lisäksi oli alettu arvostaa perehtymistä tieteisiin ja taiteisiin. Keski-Euroopassa tämä näkyi muun muassa aatelistolle tarkoitettujen ritariakatemioiden (*collegium illustre*) perustamisena. Ruotsissa ei ollut varoja eikä mahdollisuuksia yksinomaan aatelisille tarkoitettujen koulutuksen järjestämiseen. Kollegion perustamista kyllä kokeiltiin 1620-luvulla, mutta hanke hiipui nopeasti muun muassa Tukholmaan levinneen ruttoepidemian takia. Sen sijaan päädyttiin yleisen koulujärjestelmän kehittämiseen.²

Myös korkeimman akateemisen koulutuksen järjestäminen kuului Ruotsi-Suomessa valtionhallinnon piiriin. Tarttoon ja Turkuun perustettiin Uppsalan yliopiston mallia noudatellen akatemit. Ulkomaisten opintojen järjestämiseen ja tukemiseen kiinnitettiin entistä enemmän huomiota. Alempien säätyjen valitut edustajat lähetettiin tunnustuksellisesti puhtaina pidettyihin opintoahjoihin, mutta nuoret aatelismiehet saivat valita

¹ Ruotsin koulutuspolitiikan muutosta on selostanut tarkemmin Jussi Nuorteva (1999, erit. 344).

² Op. cit. 326, 357.

opintomatkojensa kohteet vapaasti.³ Monipuolinen sivistys ja kielitaito olivat tarpeen myös käytännön työelämässä, sillä aatelilla oli nyt aiempaa olennaisesti vankempi etuoikeus valtion ylimpiin virkoihin.

Kieli yhdisti ja erotti

Latina oli keskiajalla ylikansallisen roomalaiskatolisen kirkon yhteinen kieli, ja kun käytännöllisesti katsoen kaikki järjestelmällinen koulutus oli kirkon vastuulla, latinan opiskelusta tuli koulutuksen yleinen perusta. Myös tieteen kieleksi oli vakiintunut latina. Vaikka keskiajan yliopistot olivat periaatteessa kirkosta ja valtioista riippumattomia instituutioita, niistä useimmat toimivat käytännössä katolisen kirkon siipien suojassa.

Latinantaito takasi myös suomalaisille oppineille ja opiskelijoille vaivattoman pääsyn Euroopan akateemiseen yhteyteen. Ruotsissa ja siihen kuuluneessa Suomessa oli uskonpuhdistuksen myötä kirkon liturgiseksi kieleksi omaksuttu kansankielet, mutta kirkon hallinnossa ja oppineiden teologiain keskinäisessä vuorovaikutuksessa latina piti pintansa vielä pitkään uuden ajan puolella. Vaatimus latinan taidosta asetti tavallaan kaikenkieliset opiskelijat keskenään tasa-arvoiseen asemaan: kun latina ei ollut enää pitkään aikaan ollut kenenkään äidinkieli, sitä oli kaikkien opiskeltava vieraana kielenä. Muodollisten tilanteiden edellyttämän suullisen ja kirjallisen kielitaidon lisäksi oppineen henkilön oli varauduttava puhumaan latinaa kaikissa niissä arkisemmissakin yhteyksissä, joissa sivistynyt ihminen saattoi kuvitella joutuvansa puheisiin toisten kaltaistensa kanssa.

Tärkeimmät latinan oppikirjat olivat antiikista alkaen olleet kielioppeja. Niiden sääntöjen avulla opittiin ääntämään oikein, taivuttamaan sanoja ja muodostamaan virheettömiä lauserakenteita. Luontevan keskustelun rakentaminen ei niiden avulla kuitenkaan onnistunut. Kielioppeja oli täydennettävä sanakirjoilla, ja erityisen käyttökelpoisia olivat tulkisanakirjat, joissa aineisto oli luokiteltu aihepiirien mukaan. Näin järjestetyistä sanalistoista oli helppo löytää nopeasti keskenään yhteen sopivia rakennusaineita, joita sijoitettiin kieliopista opittuihin lausekaavoihin.

Jos jätetään huomiotta aivan lyhyet esimerkkisanalimmat, suomen kieltä ei ollut kuvattu sanakirjoissa lainkaan ennen suurvaltakautta. Ensimmäinen sanakirja, jossa suomi oli mukana, oli ruotsalaisen historiantutkijan ja kielimiehen Ericus Schroderuksen *Lexicon Latino-Scondicum* (1637). Siinä aihepiirien mukaan järjestetyt latinankieliset hakusanat oli selitetty saksaksi, ruotsiksi ja suomeksi. Vuonna 1644 painettiin Tukholmassa saksalaissyntyisen Ignatius Meurerin kirjapainossa tulkisanakirja nimeltä *Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*. Samaa mallia noudatteli Henrik Florinuksen latinalais-ruotsalais-suomalainen *Nomenclatura Rerum brevissima*, jonka ensimmäinen painos ilmestyi 1678.

Variarum rerum vocabula Latinan liitteenä oli keskusteluopas *Formulae puerilium colloquiorvm*, joka sisälsi koulupojille tarkoitettuja latinankielisiä vuoropuheluita. Keskusteluopas oli alkuaan saksalaisen pedagogin ja reformaattorin Sebald Heydenin

³ Op. cit. 383.

teos, jonka ensimmäinen painos ilmestyi Strassburgissa vuonna 1528.⁴ Erfurtissa vuonna 1530. Oppaan avulla oli tarkoitus opetella keskustelemaan latinaksi erilaisissa arkisissa tilanteissa, ja siihen lisättiin tarpeen mukaan keskustelujen käännökset oppilaiden omille kielille. Latinalais-ruotsalaisia laitoksia tunnetaan jo 1500-luvun puolelta, mutta suomen kieli pääsi mukaan vasta 1644.⁵ Meurerin painamassa tulkisanakirjassa suomenkieliset repliikit näyttävät jälkeinpäin lisätyiltä, sillä ne on painettu ahtaasti pienillä kirjaimilla latinalaisen ja ruotsalaisen tekstin marginaaliin.

Aatelispojan oppikirja?

Ignatius Meurerin vuonna 1644 painama, tulkisanakirjan ja keskusteluoppaan muodostama kokonaisuus oli omistettu Turun hovioikeuden presidentille Jöns Knutinpoika Kurckille (Kurjelle) ja hänen pojalleen Gabrielille, joka kirjan ilmestymisen aikaan oli 14-vuotias. Jöns Kurck oli Suomen rikkaimpia ja vaikutusvaltaisimpia miehiä. Hänellä oli suuri kirjasto, hän oli kiinnostunut opillisista harrastuksista, ja omien töidensä ohella hän myös tuki vähävaraisia opiskelijoita. Kurck itse saavutti mainetta etenkin sukututkimuksen alalla.⁶ Hänen yleisestä edistyksellisyydestään kertoo se, että hänellä oli Turussa kasvihuone, jossa kasvatettiin peräti viinirypäleitä.⁷

Gabriel Kurck oli syntynyt Viipurissa vuonna 1630, mutta isän urakehityksen myötä perheen asuinpaikaksi tuli vuonna 1634 Vesilahdella sijaitsevan sukukartanon ohella Turku. Gabrielin äiti Märta oli valtakunnankansleri Axel Oxenstiernan nuorempi sisar, joten perheen yhteydet valtakunnan ylimpiin piireihin olivat läheiset. Axel Oxenstierna vastasi suurelta osin koko valtakunnan koulutuspolitiikasta, joten oli itsestään selvää, että sekä Gabrielin että hänen vanhempien veljiensä Gustavin ja Knutin koulutukseen kiinnitettiin erityistä huomiota. Vietettyään varhaislapsuutensa Laukossa Gabriel oli jo vuonna 1641 aloittanut akateemiset opintonsa Turussa omien opinto-ohjaajiensa ja kotiopettajiensa johdolla. Vuonna 1644 hän siirtyi jatkamaan opintojaan Uppsalan yliopistossa. Myöhemmin hän matkusteli laajalti Euroopassa ja sai maisterinarvon Oxfordin yliopistosta.

Gabriel Kurck on itse selostanut elämänsä vaiheita omaelämäkerrassaan, jonka hän joutui kirjoittamaan peräti kolmeen kertaan. Kaksi ensimmäistä käsikirjoitusta tuhoutuivat, ensimmäinen merihädässä ja toinen tulipalossa, mutta kolmas on säilynyt jälkipolville sekä käsikirjoituksena että Reinhold Hausenin toimittamana painotuotteena.⁸ Elämäkerrasta käy ilmi, että Gabriel osasi suomea jo lapsena. Hänen Turussa asuessaan tapahtui nimittäin sellainen katastrofi, että se kivrakennuksen osa, jossa poika parhaillaan opiskeli, sortui maan tasalle, ja onnettomuuspaikalle ensimmäisenä kiirehtinyt räätälikunnan oltermanni Philip Sommars keskusteli kaulaansa myöten kiviin ja soraan hautautuneen pojan kanssa suomeksi. Gabriel ja hänen koiransa Lascus selvisivät onnettomuudesta kuin ihmeen kaupalla lähes vahingoittumattomina, mutta

⁴ Yleisesti tunnetumpi on vuoden 1530 painos. Tästä ja teoksen muista varhaisversioista tarkemmin Klatte (2002).

⁵ Teoksen taustaa ja painatushistoriaa on selvitelty Sulo Haltsonen (1959, erit. 472–475).

⁶ Kurki-suvun historiasta ja sen tärkeimmistä jäsenistä on laajahko kuvaus esimerkiksi *Kansallisen elämäkerraston* osassa III (erit. s. 273 ja 280; Jöns Knutinpoika Kurck on esitelty s. 281–282).

⁷ Tieto on peräisin akateemisen aikalaisen Michael Wexioniuksen laatimasta Ruotsin valtakunnan kuvauksesta (Arkio 1983, 17–18).

⁸ Kurck 1906. Artikkelissa esitetyt elämäkertatiedot perustuvat tähän teokseen.

pojan ranskalainen kotiopettaja Nicolaus Champagnie kuoli ja saksalainen opettaja Ludvig von Jonas loukkaantui pahasti.

Gabrielin suomen kielen taito ei ole yllätys. Kurki-suvun vanhin keskiaikainen haara oli lähtöisin Laukon kartanosta Vesilahdelta, ja vaikka sukujuuret sittemmin haarautuivat Pohjanlahden molemmille puolille, suku piti itseään vielä 1600-luvulla nimenomaan suomalaisena. Vesilahti oli täysin suomenkielistä aluetta, ja Gabrielin ensimmäinen opettaja oli Vesilahden kappalainen Christer Jacobi. Koulutuksen apukielenä käytettiin suomea yleisesti ennen vuoden 1649 uuden koulujärjestyksen voimaantuloa.⁹ Turkukin oli suurelta osin suomenkielinen kaupunki 1600-luvulla. Gabriel isä Jöns Kurck oli tunnettu suomen kielen taidostaan, ja se oli ollut yksi tärkeä peruste hänen saadessaan virkanimityksen Turun hovioikeuden johtoon. Oikeutta jakaessaan hänen ei tarvinnut turvautua tulkkeihin. Jöns Kurck oli myös mukana komiteassa, joka määrättiin tarkastamaan Abraham Kollaniuksen laatiman lainsuomennoksen käsikirjoitusta.

Koska Gabrielin äidinkieli oli kirjaimellisesti ruotsi, hän tuskin olisi tarvinnut suomenkielisiä käännöksiä *Formulaen* latinankielisiä keskusteluja opiskellessaan. Todennäköisesti hän kirjan ilmestymisen aikana osasi jo latinaakin melkoisen hyvin. Suomen kielen ottaminen ruotsin rinnalle tähän oppaaseen oli kuitenkin loogista siksi, että myös sanakirjan puolella oli latinan ja ruotsin sanoille annettu suomenkieliset vastineet. Samalla se oli kunnianosoitus suomalaisia juuriaan arvostavan Kurki-suvun mahtimiehiä kohtaan. Joka tapauksessa keskustelujen suomenkieliset käännökset olivat hyödyllisiä muille ja erityisesti ummikkosuomalaisille opiskelijoille, joiden oli tarvis oppia puhumaan latinaksi ja joilla ei ollut tilaisuutta harjoitella keskustelua henkilökohtaisen opinto-ohjaajan johdolla. *Formulaesta* julkaistiin myöhemmin myös uusia painoksia, joista omistuskirjoitus oli jätetty pois.

Formulaen suomenkielisen tekstin tekijästä ei ole tietoa. Kieli on jokseenkin idiomaattista suomea, eikä käännöstä ole tehty aivan sana sanalta. Vaikka monet rakenteet ja sananvalinnat ovat ruotsin mukaisia, toisaalta on paikoin havaittavissa, että käännös perustuu pikemmin latinaan kuin ruotsiin. Joissakin tapauksissa suomenkielinen teksti poikkeaa rakenteeltaan molemmista esikuvakielistä, ja käännös on moderniin tapaan funktionaalisesti ekvivalentti. Esimerkiksi hyvän illan toivotukseen vastataan latinaksi *Gratia Deo* ja ruotsiksi *Gudhi wari tack*, mutta suomeksi on tarjolla myös toisenlainen idiomaattinen vaihtoehto *Jumala antakoon*.¹⁰

Suomen vanhassa kirjakielessä on Agricolasta alkaen 1800-luvun alkupuolelle asti ollut runsaasti vierasperäisiä käännöskielen piirteitä, joita on säännöllisesti esiintynyt myös äidinkieleltään suomalaisten kirjoittajien kielessä. Tällaisia ovat esimerkiksi aidot passiivirakenteet (*Minä olen vitsoilla piesty*), partikkeliverbit (*lukea ylitsen*) ja refleksiivipronomineina käytetyt persoonapronominit (*ostan minulleni*). *Formulaen* keskusteluissa niitä ei missään tapauksessa ole enempää kuin normaalisti, pikemmin päinvastoin. Näin ollen on pidettävä varmana, että kääntäjän äidinkieli on ollut suomi. Tätä päätelmää tukeviin yksityiskohtiin palataan vielä jäljempänä.

⁹ Suurvaltakauden kouluoloja on selostettu laajasti esimerkiksi *Suomen kulttuurihistorian* osassa III.

¹⁰ Kansankielen tervehdysdialogeista tarkemmin Korhonen 1996, erit. 78, 84. *Formulaen* esimerkit on havainnollisuuden vuoksi kirjoitettu lukutavan mukaisesti, muissa vanhan kirjakielen esimerkeissä on säilytetty alkuperäinen kirjoitusasu.

Formulaen rakenne

Formulae puerilium colloquiorvm sisältää kaikkiaan 27 keskustelua, joissa jokaisessa on kaksi osanottajaa. Osanottajat on mainittu latinankielisillä tai latinalaistetuilla etunimillä otsikon ja järjestysnumeron jälkeen, ja itse keskusteluissa heidän vuoronsa osoitetaan nimen alkukirjaimella. Keskustelijat vaihtuvat koko ajan. Ensimmäisessä dialogissa puhelevat Andreas ja Petrus, toisessa Blasius ja Clemens, kolmannessa Carolus ja Iohannes ja niin edelleen.

Keskustelujen aihepiirit liittyvät erilaisiin tilanteisiin, jotka kuuluivat koulupoikien normaaliin elämään. Ensin (I–III) on eri vuorokaudenaikoina tarpeellisia tervehdyksiä ja vastauksia niihin, sitten keskustellaan nukkumaanmenosta ja heräämisestä (V, VI), kouluun menosta, koulussa olemisesta ja kurinpidosta (VII–XI). Keskustelut XII–XIII koskevat syömässä käyntiä, ja sen jälkeen palataan kirjoituspuuhien ääreen (XIV). Sitten on vuorossa kotiin lähtö (XV) ja päivällisen valmistelu (XVI), johon liittyy suuri joukko pöytätapoja koskevia sääntöjä.

Seuraavassa dialogissa pojat pohtivat iltapalan hankkimista (XVII), sitten on puheena läksyjen luku ankaran koulumestarin valvonnassa (XVIII–XX). Vapaa-ajan viettämistä suunnitellaan keskusteluissa XXI–XXII, sitten selitellään poissaoloa koulusta (XIII). Kahdessa seuraavassa keskustelussa (XXIV, XXV) kysellään kuulumisia harvemmin nähdyltä keskustelukumppaneilta, sitten kiistellään (XXVI) ja lopuksi osallistutaan hautajaisiin ja harjoitellaan erilaisia toivotuksia (XXVII).

Dialogien otsikot ovat pelkästään latinaksi. Kaikissa dialogeissa on ensin antiikvalla painettu latinankielinen repliikki ja sen alla hieman pienemmin fraktuurakirjaimin vastaava ruotsinkielinen ilmaus. Suomenkielinen käännös on oikeassa reunassa vielä pienemmin fraktuurakirjaimin. Se alkaa latinalaisen tekstin tasalta, mutta kun rivit ovat hyvin lyhyet, teksti vie reunasta suurin piirtein saman tilan kuin latinalaiset ja ruotsalaiset rivit yhteensä. Asettelussa on selvä ero verrattuna sanakirjaan. *Variarum rerum vocabulassa* suomenkieliset selitykset ovat välittömästi ruotsinkielisten jälkeen, eikä teksteissä ole kokoeroja tai muutakaan sellaista, mikä viittaisi suomen kielen toissijaiseen asemaan. Se näyttää alusta alkaen olleen mukana sanakirjasuunnitelmassa. Sen sijaan *Formulaen* puolella ajatus suomen kielen mukaanotosta on saattanut herätä vasta perusteoksen latomisen jälkeen. Joka tapauksessa otsikot on keskitetty sillä tavoin, että vasta suomenkielisten osuukien mukanaolo tekee sivuista tasapainoisen näköisiä.

Formulaen ortografia ja äänneasu

Keskusteluoppaan suomenkielinen kirjoitusasu noudattelee oman aikansa ortografista käytäntöä, eikä siinä ole erityistä huomautettavaa. Nykyisen *ts*-yhtymän vastineissa on *dz* samalla tavoin kuin vuonna 1642 painetussa Raamatussa: *iloidzen, taridzen*. Jälkitaavujen vokaalit on merkitty lyhyinä siitä riippumatta, onko ne tarkoitettu luettaviksi lyhyinä vai pitkinä. Esimerkiksi dialogin IV toivotuksessa *Pidä hyvää yötä* on määritte *hyvää* varmasti partitiivissa, vaikka kirjoitusasuna on lyhytvokaalinen *hyvä*. Joissakin tapauksissa *e*-äännettä on merkitty *ä*-kirjaimella (*itkä* 'itkee'; *pälkän* 'pelkään'), mikä on ollut tavallista 1500-luvun kirjasuomessa ja mahdollista vielä myöhemminkin. Loppukahdennuksella ei ole koskaan ollut vakiintunutta merkintätapaa kirjakielessä,

mutta aina 1800-luvulle asti sen merkkinä on voinut olla jokin sopiva konsonantti (*nousetkaan* 'nousekkaan'; *oleckaan* 'olekaan'; *sanomatackin* 'sanomattakin'). Lukusanassa *kolmet* edustaa loppu-*t* nykykielen näkökulmasta loppukahdennusta, mutta kielihistorian kannalta on kysymys säilyneestä konsonantista.¹¹ Nykyään loppukahdennusta ei merkitä oikeinkirjoituksessa lainkaan.

Painovirheitä ei teoksen ensimmäisessä painoksessa ole häiritsevän runsaasti, eikä mikään niistä aiheuta ylivoimaisia tulkintaongelmia. Käskymuoto *älkun* dialogissa IV voisi periaatteessa tarkoittaa *älköön*-muodon lisäksi myös muotoa *älkään*, mutta kun kaikissa vastaavissa kohdissa dialogeissa III ja IV on käytetty *älköön*-muotoa, se lienee oikea vaihtoehto myös tässä painovirheen tapauksessa. Sijapäätteet näyttävät vaihtuneen keskenään dialogin XIV kahdessa ensimmäisessä repliikissä: *Tee minulla tämä kynä. Onko sinulle veistä?* Suorastaan odotuksenmukaista ruotsalaisen kirjapainotyöntekijän latomassa tekstissä on vokaalien järjestyksen muuttuminen avartuvissa diftongeissa (*jounittele, möys, tielle pro juonittele, myös, teille*).¹² Muutamissa kohdin lienee nasaalikonsonanttia merkitsevä, kirjaimen yläpuolelle tarkoitettu viiva pudonnut pois, esim. dialogissa XXI *että minä saa pro etten minä saa*.

Painovirheeltä tai peräti kielivirheeltä näyttää dialogin XVIII kehotus *Avatkaan kirjan*, joka kohdistuu monikon 1. persoonalle, mutta toisenlainen selitysmahdollisuus on todennäköisempi. Vanhassa kirjakielessä ei ole harvinaista, että monikon 1. persoonan kehotus *avatkaamme* on menettänyt loppuvokaalinsa, jonka jälkeen sananloppuinen *-m* on voinut muuttua *n*:ksi. Vastaavanlainen kehitys on ollut mahdollinen myös monikon 1. persoonan omistusliitteessä (*-mme > -m > -n*).¹³ Tarkoitettu ilmaus on siis ilmeisesti *Avatkaamme kirjamme*.

Eryityisesti on huomautettava adverbista *hentä* 'entä' dialogissa XXII: *Hentä jos jotakin on unhotettu?* Tämä ei ole painovirhe, mutta epävarmaksi jää, onko tarkoitettu lukuasu *hentä* vai *häntä*. Jälkimmäinen on murteissa paljon yleisempi, sen sijaan *hentä*-asua on pantu muistiin vain Perniöstä ja Naantalista.¹⁴ Kaiken kaikkiaan adverbi *häntä* on ollut kirjakielessä harvinainen, ennen *Formulaen* ilmestymistä sen on voinut löytää vain Herra Martin käsikirjoituksiksi jääneestä lainsuomennoksesta.¹⁵

Loppuheittoa eli sanan loppuvokaalin katoa esiintyy jonkin verran, ja tämäkin on vanhassa kirjakielessä odotuksenmukaista, sillä loppuheitto on tavallinen ilmiö varsinkin eteläisen Suomen murteissa länsi-itä-jaosta riippumatta. Kaikkein yleisintä se on lounaismurteissa, joissa mikä tahansa vokaali on voinut kadota, kun konteksti on ollut

¹¹ Sanalla on *t*-loppuisia vastineita etäsukukieliä myöten, joten tämä muoto edustaa alkuperäistä kantaa tai ainakin hyvin vanhaa varianttia.

¹² Ruotsinkielisten tavallisimmista suomen kieltä koskevista virheistä ks. Lähdemäki 1995. Diftongivirheitä on käsitelty s. 191–192.

¹³ Muutoksista tarkemmin esim. Rapola 1965, 242–243.

¹⁴ Suomen murteiden sanakirjassa (s.v. *häntä*?) on esimerkkejä sekä Varsinais-Suomesta että Hämeestä.

¹⁵ Tästä samoin kuin muistakin vanhan kirjasuomen (ennen vuotta painetun kirjallisuuden) sanastosta saa aakkosten alkupään (A–K) osalta tietoa *Vanhan kirjasuomen sanakirjasta*, loppupään osalta saman sanakirjan arkistoaineistosta, jota säilytetään Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa.

sopiva.¹⁶ *Formulaessa* on tavallisimman *i:n* loppuheiton lisäksi on runsaasti esimerkkejä myös *a:n* tai *ä:n* kadosta (*julkisest, korvas, olis, otollist, yksinäns*). Mahdollisesta loppu-*e:n* kadosta on ollut puhe jo edellä.¹⁷

Formulaen erisnimet

Keskusteluihin osallistuvien poikien latinankieliset etunimet ovat mielivaltaisesti valittuja, ja keskusteluoppaan erikielissä laitoksissa niitä on jossain määrin sopeutettu kielialueen muuhun nimistöön. Ruotsalaisessa oppaassa on yleiseurooppalaisen kristillisperäisen nimistön lisäksi myös joitakin skandinaavispohjaisia nimiä, esimerkiksi *Ingemar*, *Styrbernus* ja *Torkillus*. Suomalaisperäisiä nimiä ei ymmärrettävästi ole, sillä suomen kielen asema koko keskusteluoppaassa on marginaalinen ja Suomessakin suomalaisina kasteniminä käytettiin 1800-luvulle asti johdonmukaisesti vierasperäistä etunimistöä.

Muutamia etunimiä esiintyy myös keskustelurepliikeissä. Toinen dialogi alkaa tervehdyksellä ”Terve Klemet”, jossa etunimi on kirjoitettu oppaaseen vierasperäisyydestä kertovassa *c*-alkuisessa asussa *Clemet*. Vastaava nimi on latinaksi *Clemens*, ja sen sananmukainen merkitys on ’lempeä’. Nimen ruotsalais-suomalainen, *t*-loppuinen asu *Clement* tai *Clemet* on peräisin latinan taivutusmuodosta *Clementis*.¹⁸ Nimi on esiintynyt jo keskiaikaisissa pyhimyskalentereissa, ja sen arvellaan olevan vanhin kristillisperäinen nimi Pohjoismaissa. Se on ollut Suomessakin yleisesti tunnettu *Formulaen* ilmestymisen aikaan. Nykyään *Klemetti* on käytössä sekä etunimenä että sukunimenä.

Dialogissa XXV toinen pojista (*Styrbernus*) kertoo, että hänen nimensä on *Styrbjörni*. Nimeä on suomalaistettu sen verran, että perään on lisätty nuorille lainasanoille ominainen *-i*. Tämä muinaisskandinaavinen nimi on alkuaan merkinnyt ’räyhäävää karhua’. Suomessa se on ollut keskiajalla käytössä lähinnä Ahvenanmaalla, mutta uuden ajan puolella se on käynyt harvinaiseksi. Varsinaisia suomalaisia vastineita tai muunnelmia sillä ei ole koskaan ollut, joten on ymmärrettävää, ettei tällaista ole löytynyt myöskään *Formulaen* suomennoksen tarpeisiin.

Keskusteluista löytyy myös pari esimerkkiä vierasperäisistä, mutta asultaan selvästi suomalaistetuista etunimistä. Dialogi XVIII alkaa repliikillä ”Voi meitä Tuomoi”. Alkuperäinen nimi on *Thomas*, jonka tarkka suomalainen vastine olisi *Tuomas*. *Formulaessa* käytetty nimimuoto on tämän deminutiivinen johdos. *Suuren suomalaisen nimikirjan* mukaan *Tuomo*-asua on yleisesti pidetty varsin uudenaikaisena muotona, mutta *Formulae* osoittaa, että se on suomalaisessa puhekielessä ollut käytössä jo viimeistään 1600-luvun puolimaissa.

¹⁶ Kolmi- ja useampitavuisista sanoista ovat kaikki loppuvokaalit kadonneet ja kaksitavuisista siinä tapauksessa, että ensi tavu on ollut pitkä. Tiivis yhteenveto murteiden loppuheitosta on esimerkiksi Osmo Nikkilän väitöskirjassa (1994, 6–8).

¹⁷ *Avatkaan kirjan* -tapauksessa on mitä ilmeisimmin kysymys loppuheitosta, mutta heittyneen vokaalin laadusta ei ole varmuutta, sillä myös *avatkamma kirjamma* tai *kirjanna* -tyyppiset ilmaukset ovat olleet mahdollisia sekä murteissa että vanhassa kirjakielissä Agricolasta alkaen.

¹⁸ Tätä samoin kuin jäljempänä käsiteltyjen etunimien historiaa koskevat tiedot perustuvat *Suomalaisen nimikirjan* vastaaviin etu- ja sukunimiartikkeleihin.

Dialogin XXVII ensimmäinen repliikki on kehoitus ”Uoti tule tänne”. Latinaksi vastaava nimi on *Olaus*. *Uoti* ei kuitenkaan tarkkaan ottaen ole tämän skandinaavisperäisen *Olaus*-nimen suomalainen muunnelma, vaan se on erillinen laina *Olaus*-nimen skandinaavisesta variantista, joka esimerkiksi muinaistanskassa on ollut *Othi*. Varsinais-Suomen ja Satakunnan alueelta tunnetaan jo keskiajan puolelta useita henkilöitä, joiden nimi on asiakirjoihin merkitty asussa *Oti* tai *Othi*. Pitkänä lausuttu ensi tavun *o* on suomessa diftongiutunut samalla tavalla kuin on tapahtunut muussakin sanastossa (esim. *soo* > *suo*; *soomalainen* > *suomalainen*). Edellä käsitellyn *Klemetin* tapaan *Uoti* esiintyy nykyään sekä etu- että sukunimenä. Tämä on odotuksenmukaista, sillä monet nykyaikaiset sukunimet ovat isänniminä esiintyneistä etunimistä syntyneitä, mutta suosittu etunimet ovat säilyttäneet asemansa myös alkuperäisessä tehtävässään.

Etunimien lisäksi keskusteluissa ei esiinny muita erisnimiä. Tämä on ymmärrettävää, koska keskustelut oli tarkoitettu yleispäteviksi, ajasta ja paikasta riippumattomiksi malleiksi. Tarkempaa perustelua vaatii kuitenkin keskustelussa XII esiintyvä paikan-ilmaus. Tässä Ingemarus kertoo menevänsä kotiin ”Tätä turunkartanon kautta”. Painetussa teoksessa *Turuncartano* on kirjoitettu isolla alkukirjaimella. Kirjoitusasulla ei kuitenkaan ole ratkaisevaa todistusvoimaa, sillä sekä ison alkukirjaimen käyttö että yhteen tai erikseen kirjoittamista koskevat käytännöt ovat 1600-luvulla olleet vielä vakiintumattomat. *Turku* on tunnetun lounaissuomalaisen kaupungin nimi, mutta toisaalta *turku* on vanhassa kielessä esiintynyt myös toriin viittaavana yleisnimenä. Sekä latinan- että ruotsinkielinen teksti todistavat, että keskustelussa on kysymys torista. Täsmälleen sama ilmaus *turunkartano*, tällä kertaa pienellä alkukirjaimella kirjoitettuna, esiintyy toriin viittaamassa myös Abraham Kollaniuksen lainsuomennoksessa, joka valmistui vuonna 1648. Kaupan asiain kaaren luvussa XV todetaan: *Eläwitä ja cuolleita caloja pitä yhteisellä turun cartanolla myytämän, ja ostettaman*.¹⁹ Ruotsinkielisessä alkutekstissä on tällä kohtaa *Almänningz Torgh*.²⁰ Näin ollen on pidettävä varmana, ettei Formulaen *turunkartano* viittaa millään tavoin Turun kaupunkiin tai siellä olevaan tiettyyn toriin. Varsinaisesta murre-sanasta ei liene kysymys, ainakaan siitä ei ole tietoja suomen murteiden sanakirjan arkistossa.

Formulaen sanasto

Vanhan kirjakielen leksikaalista kehitystä tilastollisesti analysoinut Raimo Jussila (2000) on todennut, että sanaston kasvu ei ole ollut tasaista. Eniten uutta ja elinkelpoista ainesta ovat tietenkin tuoneet poikkeuksellisen varhaiset ja laajat teokset, kuten Agricolan julkaisut sekä ensimmäinen suomenkielinen *Raamattu* vuodelta 1642. Myös vuoden 1580 tienoilla valmistunut Herra Martin lainsuomennos pääsee kärkikymmenikköön. Muuten eniten ensiesiintymiä löytyy sanakirjoista ja sanakokoelmista. Näistä antoisin on ollut Kristfrid Gananderin *Nytt Finskt Lexicon* 1700-luvun lopulta, mutta vertailussa sijoittuu suppeudestaan huolimatta hyvin myös *Formulaen* yhteydessä julkaistu *Variarum rerum vocabula*, joka on sijalla 9. Siitä jälkeen jäävät esimerkiksi varhemmin ilmestyneet ensimmäiset virsikirjat ja Ericus Ericin eli Sorolaisen laaja kaksiosainen postilla.

¹⁹ Kollaniuksen lainsuomennos on julkaistu *Suomen kielen muistomerkkejä* -sarjan osana III,2 Martti Rapolan toimittamana. *Turunkartano* mainitaan tämän julkaisun sivulla 334.

²⁰ Rapola 1926, 122.

Sanakirjat ovat antoisia ensiesiintymien lähteitä, koska niissä käsitellään monia sellaisiakin aihepiirejä, joita uskonnollisessa tai virallisessa kirjallisuudessa ei ole ollut tarvetta ottaa esiin. Lisäksi sanaston diversiteetti on sanakirjoissa lähes maksimaalinen: useimmat sanat esiintyvät samassa teoksessa vain yhden kerran. Teksteissä taas yleisimmät sanat toistuvat tiuhaan, ja uusia sanoja tulee vastaan vain silloin tällöin. Niinpä *Formulaen* ensiesiintymät ovat sormin laskettavissa. Näitä ovat *koura* ja *pyhinsiina*, jotka mainitaan ainoastaan *Formulaen* puolella, *suola-astia* esiintyy *Formulaen* lisäksi myös *Variarum rerum vocabulassa*. Ensiesiintymä olisi myös verbi *hokaroita* 'hölmöillä, käyttäytyä typerästi', mutta tämä on nykyisessä yleiskielessä tuntematon. "Mielipuolta" tai "tyhmyriä" merkitsevä *hokari* löytyy joka tapauksessa jo ensimmäisestä suomenkielisestä *Raamatusta* 1642.

Verbi *hilata* "leikkiä" dialogissa XVIII on tullut ensi kertaa kirjakieleen sekä *Variarum rerum vocabulan* että *Formulaen* mukana, mutta sekään ei ole vakiintunut kirjakielen sanastoon. Tämän sanan murrelevikki on sikäli mielenkiintoinen, että se on kaikissa merkityksissään lounaismurteissa ja Etelä-Pohjanmaalla tuntematon, mutta muualla tavallinen. Kun suomentaja osoittaa dialogissa XIX tuntevansa myös samassa merkityksessä jo aiemmin käytetyn verbin *leikitä* mutta on siitä huolimatta päätynyt itselleen ilmeisesti tutumpaan *hilata*-verbiin, voisi olettaa, ettei hän ole ollut syntyjään lounaissuomalainen. Selvää "leikkimisen" merkitystä ei sanalle tunneta mistään murteesta, vaan ydinmerkityksenä näyttää olevan 'kuljettaa vaivalloisesti, raahata, laahata, hinata'. Tältä pohjalta on kehittynyt useita lisämerkityksiä. Eräissä Keski-Karjalan ja Pohjois-Savon murteissa verbillä on luonnehdittu lasten mekastamista.²¹

Pelinappulaa merkitsevä *prikku* on ruotsalainen laina, joka täpärästi ennen *Formulaen* ilmestymistä on mainittu jo Ericus Schroderuksen tulkisanakirjassa 1637. Sama pätee myös "keilaa", "nuppia" tai "kuulaa" merkitsevään sanaan *klotu* tai *klootu*.²² Asusta *klotu* ei mainituissa merkityksissä ole murretietoja, mutta *klooti* tai *klootu* tunnetaan lähinnä Varsinais-Suomen pohjoisosissa ja Satakunnassa, ja nimenomaan asusta *klootu* on tietoja Etelä-Satakunnan lisäksi Pohjois-Hämeen puolelta Lempäälästä, siis Kurck-suvun sukukartanon tienoilta. On mahdollista, että myös Gabriel Kurck on pikkupoikana leikkinyt klootua, eräänlaista kyykän tapaista peliä, jossa yritetään saada laudan päälle asetettua kartion muotoista puupalikkaa kaatumaan tai lentämään kauemmas karttua heittämällä.²³

Verbistä *peipoitella* 'petkuttaa, eksyttää' muodostettu tekijännimi *peipoittelija* on tavallaan *Formulaen* uutuus, mutta sen kantaverbi on jo aiemmin esiintynyt ensimmäisessä suomalaisessa *Raamatussa* 1642. Verbi tai siitä johdettu tekijännimi eivät koskaan ole varsinaisesti kotiutuneet kirjakieleen. Murteissa niistä on tietoja laajalta, hajanaiselta alueelta Varsinais-Suomesta Karjalaan ja Kainuuseen asti. Saman vartalon johdokset *peipata* ja *peippailla* tunnetaan myös nykyisessä jalkapalloslangissa.

²¹ Artikkelissa esitetyt murretiedot perustuvat aakkosten alkupään osalta jo painettuun *Suomen murteiden sanakirjaan*, aakkosten loppupään osalta sanakirjan pohjana olevaan arkistolipustoon, jota säilytetään Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa.

²² Streng 1915, 67–68, 164.

²³ Murrearkistossa on useita mainintoja siitä, että klootua heitettiin erityisesti pääsiäisen aikaan hakotarhassa.

Formulaen 'vapaa-aikaa' merkitsevä murrenana *jouto* tunnetaan substantiivina vain itä- ja pohjalaismurteiden alueelta, mutta adjektiivina 'joutilas' siitä on tietoja myös Varsinais-Suomen Pyhärännästä. Sitä paitsi sana on esiintynyt jo Agricolan kielessä. Agricolalta löytyy myös verbi *viruttaa*, joka esiintyy *Formulaessa* samassa länsimurteisessa merkityksessä 'huuhdella'.

Vanhoista ruokailutavoista antaa viitteen dialogissa XVI mainittu *fatikrantsi*. Se tarkoittaa pöydälle nostettavan ruoka-astian alle pantavaa rengasta, jonka ansiosta kuperapohjainen astia pysyi tukevasti pystyssä. Suomalaisessa ruokataloudessa on keskiajalta lähtien käytetty tähän tarkoitukseen joko metallirenkaita tai sitten oljista kierrettyjä padanalaisia eli satakuntalaisittain *pantukoita*.²⁴ Viimeksi mainittu murrenana, jota *Formulae* ei tunne, lienee germaanisperäisen *panta*-sanan johdos. *Fatikrantsista* ei ole murretietoja.

Yksi ruokalajikin *Formulaessa* mainitaan: *leipälämmitys*. Tämäniminen ruoka tunnetaan melko laajasti hämäläis- ja savolaismurteissa. Kansanomaisessa ruokataloudessa *lämmitykseksi* on nimitetty ruokaa, jota valmistetaan pilkkomalla astiaan ruisleipää ja kaatamalla päälle kiehumapisteeseen kuumennettua maitoa. Joskus ruokaa on höyrytetty voilla tai sipulilla. Vuoden 1764 almanakassa *leipälämmitys* on mainittu erityisesti sairaalle lapselle soveltuvana ruokana.

Murrenastoon kuuluu myös "takapuolta" merkitsevä *perävieret*, joka mainitaan dialogissa XVIII: *Voi meidän perävieriäm*. Siitä on Sanakirjasäätiön kokoelmissa esimerkkejä erityisesti Kaakkois-Hämeestä, Kymenlaaksosta ja eteläisestä Keski-Suomesta. Lounaismurteiden alueelta, Satakunnasta tai Pohjois-Suomesta ei ole yhtään tiedonantoa.

Hauska yksityiskohta on *sauna*-sanan lisääminen dialogiin XXIII: *Mitäs saunan jälkeen teit?* Latinalaisessa ja ruotsalaisessa tekstissä puhutaan vain kylpemisestä. Aivan vastavalla tavalla lisäsi jo Agricola aikoinaan *sauna*-sanan rukouskirjansa opetusrunoon.

Formulaen teksteissä on lukuisia sellaisia sanoja, jotka esiintyvät kyllä nykysuomessa mutta eivät siinä merkityksessä, jossa niitä on käytetty vanhassa kirjakielessä. Nämä ovat tekstin ymmärtämisen kannalta petollisia, koska lukija ei ehkä huomaa lainkaan tulkintaongelmaa. Kaikki ovat kuitenkin vanhassa kirjakielessä yleisemminkin käytettyjä, ja samoilla sanoilla voi olla muitakin nykysuomessa tuntemattomia merkityksiä. *Formulaen* esimerkkejä näistä ovat *edes* 'esiin, esille', *eli* nykymerkityksen lisäksi 'tai', *epäillä* 'epäroidä', *harhaella* 'erehtyä', *herkullinen* 'herkkä, hemmoteltu', *hetki* 'tunti', *hilata* 'leikkiä', *hukkua* 'tuhoutua, joutua perikatoon', *kansa* 'kanssa', *kavala* 'varovainen', *kostaa* nykymerkityksen lisäksi 'korvata, palkita', *merkitä* 'panna merkille', *perata* 'puhdistaa', *taitaa* nykymerkityksen lisäksi 'osata', *tapaturma* 'vahinko', *tosin* 'todella, totisesti', *tuntea* 'tunnustella', *uskomatoin* 'petollinen, uskon' ja *ynnä* 'yhdessä'.

Muutamit *Formulaen* ja muun vanhan kirjakielen sanat eivät nykyisessä yleiskielessä ole enää käypiä tarkalleen samassa muodossa kuin aiemmin. Näitä ovat esimerkiksi

²⁴ Vuorela 1979, 228.

armattaa 'armahtaa', *kavattaa* 'kavahtaa', *kiiruttaa* 'kiiruhtaa', *nosta* 'nousta', *oppea* 'oppia', *tervettää* 'tervehtiä'. Sanoissa *pyhinliina* 'pyyhe' ja *rippua* 'riippua' ensi tavun vokaali on länsimurteiseen tapaan lyhyt.²⁵ *Kuunnella*-verbin asemesta *Formulaessa* on käytetty *kuulla*-verbin frekventatiivijohdosta *kuullella*. Joissakin astevaihtelun alaisissa sanavartaloissa *Formulae* on suosinut länsimurteiseen tapaan heikkoa astetta: *hyljää*, *temmaisit* 'hylkää, tempaisit'.

Pronomineissa herättää huomiota *ku*-vartaloisten pronomien nykyistä laajempi käyttö taivutusajoissa: *kuta*, *kussa*, *kusta* 'mitä, missä, mistä'. Nykyisessä yleiskielessä *kuka*-pronominin katsotaan viittaavan erityisesti ihmisiin, ja sen taivutusmuodot otetaan *ken*-pronominin paradigmasta (*kuka* : *kenen* jne.). Erityisesti merkille pantava on *Formulaen* illatiivimuoto *kunka* 'kuhunka, mihinkä', jossa sijapäätteestä on jäljellä pelkkä *-n*. Tämäkin on esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen.

Muutammat yksittäiset sanat ovat erityisen kiinnostavia kulttuurihistorian kannalta. Dialogissa V Magnus haukkuu uneliasta ystävänsä *unikeoksi*. Käännös on vapaa, sillä alkutekstissä on vastaavassa kohdassa *Endymion*.²⁶ Tämä erisnimi viittaa kreikkalaisessa mytologiassa jumalaisen kauniiseen paimeneeseen, joka oli pyytänyt ylijumala Zeukselta kahta asiaa. Hän halusi pysyä ikuisesti nuorena ja nukkua niin paljon kuin tahtoi. Roomalainen sanonta *Endymionis somnum dormire* "nukkua Endymionin unta" vastaa suomen sanontaa *nukkuu kuin tukki*.²⁷ Ruotsalaisessa käännöksessä taas on *sjusovare*, sananmukaisesti "seitsemän nukkuja". Ruotsin ilmaus, samoin kuin esimerkiksi saksan *Siebenschläfer*, perustuu alkuaan legendaan, jonka mukaan seitsemän efesolaista miestä vetäytyi luolaan nukkumaan kahdeksisadaksi vuodeksi paetakseen keisari Deciuksen vainoja. Suomen ilmaus on syntynyt aivan toiselta pohjalta. Kansankulttuurissa on perinteisesti arvostettu aikaista heräämistä ja ripeää töihin lähtöä. Pitkään nukkuminen oli synty ja häpeä, ja siitä rangaistiin muun muassa nimittelemällä *unipussiksi* tai *unikeoksi*. Nämä ovat rakenteeltaan ja idealtaan samanlaisia haukkumasanoja kuin *syntisäkki* ja *äkäpussi*. Perusosana on sana, joka ilmaisee säiliötä tai varastopaikkaa, johon huonot ominaisuudet ovat kerääntyneet. *Keko* tarkoittaa kansankielessä ylöspäin suippenevaa kasaa, jossa säilytetään jotakin.²⁸

Formulaen unikeko ei ole ensiesiintymä, sillä samaa sanaa on käyttänyt jo Alastaron kirkkoherra Jacobus Henrici suomentaessaan Isak Rothoviuksen saarnaa 1634. Nykyään *unikeko* tunnetaan myös oravan tapaisen pikku jyrsijän (*Myoxus glis*) nimityksenä, mutta tämän merkityksen se on saanut oppitekoisesti vasta 1800-luvulla. Asia vahvistuu myös *Formulaen* seuraavasta dialogista. Siinä Gabriel toteaa, että hänen kumppaninsa Henricus on "uneliaampi rottaa". Latinankielisessä alkutekstissä on *unikekoon* viittaava *glis*, mutta ruotsinkielisen käännöksen mallin mukaan suomentaja on päätenyt *rottaan*. Tämä on sisällön kannalta huono käännös, koska rottaa ei missään tapauksessa tunneta poikkeuksellisen uneliaana olentona, mutta kun alkuperäisen tekstin tarkoittama eläin on ollut 1600-luvun ruotsalaisille ja suomalaisille vielä aivan vieras, se on korvattu samantapaiseksi arvioidulla mutta tutummalla jyrsijällä.

²⁵ Nykykielessä lyhytvokaalisen *rippua*-verbin johdos on edelleen käytössä yhdyssanassa *esirippu*.

²⁶ Latinankielisessä nimessä on painovirhe *Eudymion*.

²⁷ Henriksson 1963, 348.

²⁸ Häkkinen 2007, 15.

Sanojen taivutus ja taivutusmuotojen käyttö

Sanojen taivutus *Formulaen* repliikeissä ei anna aihetta erityisiin huomautuksiin, sillä siinä käytetyt muodot ovat vanhassa kirjakielessä yleisemminkin käypiä. Esimerkiksi genetiivin näköinen persoonapronominin akkusatiivi (*Arvesta minä sinun tunnen*) ja konditionaalia muistuttava imperfekti (*Minä makaisin kauvan*) ovat tavallisia muussakin vanhassa kirjallisuudessa.

Kolmannen persoonan käskymuodoista voi panna merkille sen seikan, että niissä ei yhtä poikkeusta lukuun ottamatta esiinny vanhassa kirjakielessä muuten tavallisia *-ka/kä-*tunnuksellisia muotoja (*hän antakaan*), vaan muodot ovat samoja kuin nykyäänkin: *antakoon, käyköön, olkoon* jne. Molemmat vaihtoehdot ovat olleet tarjolla Agricolasta alkaen, mutta *-ka/kä-*muodot ovat olleet selvästi hallitsevia kahden ensimmäisen vuosisadan ajan. Esimerkiksi 1600-luvun kielioppien malliparadigmoissa on esitetty vain *-ka/kä-*tunnuksellisia muotoja, joskin toisissa yhteyksissä mainitaan myös eräitä *-ko/kö-*tunnuksellisia muotoja.²⁹ Alun perin nämä kaksi suffiksityyppiä ovat ilmeisesti liittyneet toisiinsa siten, että *-ka/kä-*tunnukselliset ovat ilmaisseet vahvempaa käskyä ja näiden deminutiiviset johdokset eli *-ko/kö-*tunnukselliset muodot lievempää toivomusta. Näin hienojakoinen erottelu on kuitenkin ollut käytännössä vaikeaa, joten rinnakkaiset paradigmat ovat sulautuneet yhdeksi, sisäistä variaatioita sisältäväksi muotosarjaksi. Murteissa kolmansien persoonien *-ka/kä-*tunnusta esiintyy kolmella alueella: kaakkois-hämäläisessä Iitin murreryhmässä, eräissä Päijät-Hämeen ja Etelä-Savon rajapitäjissä ja yhtenäisellä alueella, joka muodostuu Pohjois-Savosta, itäisistä savolaismurteista sekä niihin rajoittuvasta kaakkoisesta siirtymämurteesta. Sen vankka asema vanhimmassa kirjakielessä selittyy ilmeisesti pitkälti Agricolan teosten vaikutukseksi. Toisaalta myös *-ko/kö-*tunnukset ovat saaneet lujan aseman sen vuoksi, että niitä on käytetty kaikkein ensimmäisinä suomennetuissa uskonkappaleissa jo keskiajan puolella, mm. Isä meidän -rukouksessa.

Nominien taivutusmuotojen käytöstä voi panna merkille muutamia tapauksia, joissa genetiivi on datiiivisessa funktiossa. Dialogissa III on repliikit *Jumalan olkoon kiitos* ja *Luojan olkoon kiitos*. Dialogissa XIII Paulus pyytää: *Anna minun osa*. Tässä *minun* on adverbiaalina, ei suinkaan *osa-*sanan genetiivimuotoisena määritteenä, niin kuin sanajärjestyksen perusteella voisi luulla. Sen merkitys on ”minulle”. Kysymyksessä on muodon ikivanha käyttötapa, joka on vanhassa kirjakielessä ollut vielä jokseenkin yleinen Agricolan aikana mutta harvinaistunut jatkuvasti ja elänyt nykysuomeen asti vain joissakin vakiintuneissa rakenteissa (*minun on kylmä*; *Luojan kiitos*).

Genetiivin näköinen mutta kuitenkin instruktiiviksi tulkittava muoto on dialogissa X, jossa Lucas kehottaa kumppaniaan puhumaan latinaa: *Puhu latinan kielen*. Merkitys on ’latinan kielellä’. Tällainen instruktiivin käyttötapa tunnetaan kirjakielessä Agricolasta alkaen, ja tunnetuin esimerkki siitä lienee Agricolan aapiskirjan alkurunosta: [Ope nyt] *Jumalan käskyt ja mielen, jotka taidat suomen kielen*. Itse asiassa käyttötavasta on fragmentaarinen esimerkki jo keskiajan puolelta, vanhimmasta tunnetusta suomenkielisestä lauseesta, jossa siteerataan piispa Maunu Tavastin puhetta: *Mjynna*

²⁹ Leskinen 1970, 19–20, 50–52, 136.

tachton gernast spuhō sōmen gelen. Myös murteista on esimerkkejä samanlaisesta instruktiiivin käytöstä nimenomaan kielten nimitysten yhteydessä.³⁰

Muoto- ja lauseopin rajamailta

Formulaen kielessä on huomattavan runsaasti tapauksia, joissa alun perin itsenäiset sanat ovat tarttuneet toisen sanan perään ja muuttuneen päätteen tai liitteen tapaisiksi aineksiksi. Näistä osa on nykyisessä yleiskielessä tuntemattomia, mutta vanhasta kirjakielestä vastaavia esimerkkejä on osoitettavissa Agricolasta alkaen.

Kaikkein yleisin *Formulaen* liitepartikkelin näköisistä aineksista on *-s*, joka esiintyy nykykielen kannalta sekä tutuissa että oudoissa yhteyksissä. Esimerkiksi kysymysliitteellä varustettujen verbien ja eräiden kysyvien pronomien yhteydessä se ei herätä erityistä huomiota: *etkös, oletkos; kustas, mitäs*. Sen sijaan konjunktioiden ja adverbien perässä se olisi nykyisessä yleispuhekielessä mahdoton: *kuitenkins, niin kuins, nyts*. Lausekontekstien tarkempi tutkiminen paljastaa, että näissä tapauksissa on yleensä kysymys *sinä*-pronomista tai sen pikapuhemuodosta (*sa, sä*), joka lausepainottomassa asemassa on kutistunut pelkäksi suffiksiksi. Tällainen muutos on saattanut tapahtua jopa substantiivin jäljessä, jolloin pronomia edustavan suffiksin erottaa omistusliitteestä vain lausekontekstin perusteella (dialogin XII *Kuta tietäs menet* 'mitä tietä sinä menet'). Muutamissa tapauksissa *-s* on tarttunut kieltoverbiin, joka puolestaan on sulautunut konjunktion: *ettes, jolles* 'ettet sinä, jollet sinä'.

Vastaavalla tavalla on myös yksikön 1. persoonan pronomini *minä* (*ma, mä*) kutistunut *-n*-päätteeksi muutamissa kohdin: *kyllän tahtoisin; ei ole, kustan maksan*. Tämä on olennaisesti harvinaisempi kuin toisen persoonan *-s*, mutta tätäkin sulautumatapausta on kyllä harvakseltaan esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen.³¹ Useita tapauksia löytyy Turussa syntyneen Jacobus Finnon ja maskulaisen Hemmingus Henricin julkaisemista virsikirjoista, joissa itsenäisen sanan vaihtaminen päätteeseen on ilmeisesti ollut käyttökelpoinen keino säädellä virsirunojen tavulukua. Terho Itkosen *Muoto-opin keruuoppaassa* on vastaava murre-esimerkki entisen Turun läänin Lapista.³² Vanhojen virsikirjojen välityksellä tällaiset muodot ovat tulleet ainakin jossain määrin tutuiksi niillekin, jotka eivät ole itse niitä omassa puheessaan käyttäneet.

Kuten edellä on todettu, liitepartikkelin tapainen *-s* näyttää *Formulaen* esimerkeissä yleensä syntyneen yksikön 2. persoonan pronomista, koska myös lauseen predikaatti on yksikön 2. persoonassa eikä lauseessa ole ilmi pantua persoonapronominia. Jos ajatellaan *-s*-partikkelin alkuperää yleisemmin, osassa tapauksia on mahdollista ajatella lähtökohdaksi myös *se*-pronomia, erityisesti silloin, kun on kysymys käskymuodosta, jonka yhteydessä pronominisubjektin käyttö ei olisi edes luontevaa: *Otas kiinni! Annas tänne!* Sen jälkeen kun *-s*-aines on kieliopillistunut eikä sen yhteyttä pronomineihin ole enää tajuttu, se on voinut vapaasti levitä myös muunlaisiin lauseyhteyksiin: *Emmepäs arvanneetkaan! Kuinkas te nyt tuolla tavalla erehdyitte?*

³⁰ Tarkemmin Häkkinen 1999.

³¹ Esimerkkejä esim. Rapola 1933, 242.

³² Itkonen 1983, 58. Muoto-opin arkistossa tiedot ovat persoonapronominien kohdalla (signum 170).

Formulaessa tavallinen liitepartikkelin tapainen aines on myös *-sta*, *-stä*, joka esiintyy esimerkiksi kysyvien pronomien ja konjunktioiden jäljessä: *koskasta*, *mitästä*. Loppuheittoiset tapaukset ovat yleisempiä kuin vokaaliloppuiset: *koskast*, *kuinkast*, *mitäst*. Toisaalta muodossa voi olla jatkeena vielä *-s*-partikkeli: *kustastas*, *mitästäs*. Yhden kerran liitepartikkeli liittyy myös kysyvään verbiin: *onkost*.

Arvid Genetz on esittänyt vastaavia muotoja sekä vanhasta kirjakiielestä että monista länsimurteista.³³ Yksi esimerkki on Vermlannin savolaismurteistakin. Muodon alkuperä jää hämärän peittoon, mutta ainakin silloin, kun liitepartikkeli rikkoo vokaalisointusääntöä (Laihian *onkstä sielä*), tuntuu luontevalta ajatella sen syntyneen *sitä*-pronomista. Auli Hakulinen on selvittänyt *sitä*-sanalan lauseopillista käyttöä ja todennut sen olevan partikkeliksi siirtynyt pronomini, joka nopeatempoisessa puheessa voi redusoitua muotoon *-stä*.³⁴ Hän ei kuitenkaan ole käsitellyt murteiden ja vanhan kirjakielen aineistoa, joka osoittaisi mukautumisen vokaalisointuun.

Kaikki *-sta*-, *-stä*-tapaukset eivät välttämättä ole syntyneet keskenään samalla tavalla. Joskus lähtökohdaksi sopisi pleonastisesti käytetty sijapäätte, joko elatiivi (*ku-sta-sta-s*) tai *-s*-partikkelilla varustettu pleonastinen partitiivi (*mitä-s-tä*). Partikkeli *-sta*, *-stä* käyttäytyy Genetzin mukaan semanttisesti ja syntaktisesti samoin kuin *-s*, ja kuten myös *Formulaen* esimerkeistä näkyy, molemmat voivat liittyä yhtä aikaa samaan muotoon.

***Formulaen* infiniittiset verbirakenteet**

Suomen verbien taivutukseen kuuluu finiittimuotojen lisäksi myös joukko infiniittisiä muotoja, perinteisen terminologian mukaan infinitiivejä ja partisiippeja, joista osalla on vakiintuneita lauseopillisia tehtäviä. Etenkin sellaisia infiniittirakenteita, joissa keskeisimmillä lauseenjäsenillä on näkyvä edustaja, on perinteisesti ollut tapana nimittää lauseenvastikkeiksi.³⁵ Kaikkein yksimielisimmin lauseenvastikkeiksi on tulkittu referatiiviset lauseenvastikkeet eli partisiippirakenteet (*Hän sanoi Matin tulevan/tulleen*) ja temporaalirakenteet (*Matin tullessa/tultua satoi*). Myös finaalisella lauseenvastikkeella on ollut melko laaja kannatus siitä huolimatta, että finaalarakenteella ei voi olla omaa, päälauseen subjektista poikkeavaa subjektia (*Matti matkustelee nähdäkseen maailmaa*).

Referatiivinen lauseenvastike eli partisiippirakenne, joka vastaa *että*-lausetta, on lauseenvastikkeista kaikkein kiistattomin. Murteista se on erityisen yleinen savolaismurteissa, mutta kaikkialla se on kuitenkin melko tavallinen.³⁶ Myös *Formulaen* tekstissä on kolme referatiivista lauseenvastiketta: *Näkikö hän meidän hilaavan. Niin hän luulee meidän oppevan. Mitäs luulet minun tahtovan?*

Temporaalirakenteita on mukaan päässyt kaksi. Ensimmäinen on dialogin XVI lopussa olevissa ruokailuohjeissa: *Ruvetes juomaan³⁷ pyhi suus*. Toinen esimerkki on dialogissa XXVII: *Seitsemän lyödes* 'kellon lyödessä seitsemän'. Ilmaus on vastaus kysymykseen,

³³ Genetz 1890, 102.

³⁴ Hakulinen 1975, erit. alav. 11 s. 31.

³⁵ Lauseenvastikkeiden määrittelyä ovat perusteellisimmin pohtineet Osmo Ikola (1976) ja Kalevi Wiik (1981).

³⁶ Tilastoa Ikola ym. 1989, 469.

³⁷ Tekstissä on painovirhe *juomen*.

joka koskee hautausseremonioiden alkamisaikaa, joten siitä puuttuu päälause. Se voidaan kuitenkin helposti ekstrapoloida kysymyksestä: [*Ruumis kannetaan ulos seitsemän lyödes*].

Formulaen keskusteluissa ei ole yhtään finaalirakennetta. Tämä on ymmärrettävää, sillä finaalirakenteet eivät ole murteissakaan tavallisia. Esimerkiksi Lauseopin arkiston aineistossa niitä on kaikkiaan 11, eikä yksikään niistä ole lounaismurteiden alueelta.³⁸ Joka tapauksessa finaalirakenteita on esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen. *Formulaen* dialogissa XXVII on yksi rakenne, jossa predikaattiosana on 1. infinitiivin pitempi muoto, mutta tämä toimii ns. kvantumrakenteen funktiossa. Se liittyy edellä käsiteltyyn temporaalirakenteeseen: *Seitsemän lyödes luulakseni*. Tällaisen kieliopillisesti varsin taidokkaan vastauksen muodostaminen yksinkertaiseen kysymykseen olisi tuskin ollut mahdollista muille kuin suomea äidinkielenään puhuvalle kääntäjälle.

Kaikkia lähtötekstien suomia mahdollisuuksia lauseenvastikkeiden muodostamiseksi ei ole käytetty hyväksi. Latinankielisen tekstin kaksi lyhyttä kysymystä on suomenoksessa yhdistetty yhdeksi virkkeeksi, mutta referatiivisen lauseenvastikkeen asemesta on tyydytty sivulauseeseen *Mitäs tahdot, että minun pitää odottaman?* Tällainen hajautettu rakenne on kuitenkin puhekielessä hyvin luonteva, sujuvampi kuin kirjakielisen makuinen partisiippirakenne. Laskelmin on osoitettukin, että referatiivinen lauseenvastike on kirjakielessä selvästi yleisempi kuin puhekielessä.³⁹ Vastaavanlainen referatiivisen lauseenvastikkeen paikka olisi ollut *Mitäs tahdot, että minä kirjoitan?* Tässä kääntäjän voi katsoa noudatelleen yhtä hyvin latinan kuin ruotsinkin ilmauksen rakennetta.

Produktiivisten lauseenvastikkeiden lisäksi on olemassa joukko kieliopillistuneita tai idiomaattistuneita rakenteita, joihin sisältyy jokin infiniittinen verbinmuoto. Osa näistä on yleisiä, osa taas äärimmäisen harvinaisia. Koska *Formulaen* dialogit ovat lyhyitä ja rakenteeltaan melko yksinkertaisia, edellytyksiä infiniittirakenteiden esiintymiselle on niukasti. Tästä huolimatta teksteistä löytyy muutamia mielenkiintoisia esimerkkejä, jotka samalla todistavat tekstien suomentajan idiomaattisesta kielitaidosta.

Hyvä esimerkki fraasiutuneesta infinitiivin käytöstä on dialogin V *mennä maata*. Tällaista rakennetta ei voi tuottaa minkään produktiivisen syntaktisen säännön avulla, se täytyy oppia sellaisenaan puheesta. Se esiintyy kaikissa suomen murreryhmissä.⁴⁰ *Formulaen* *mennä maata* ei kuitenkaan ole ensiesiintymä, sillä vastaava rakenne on ollut kirjakielessä Agricolasta alkaen. Adverbiksi kiteytyneestä partisiipista on esimerkiksi *saapuilla* 'saapuvilla', olettaen, että tämä rinnastuu edelleen käytössä olevaan muotoon *saapuvilla* ja partisiipin tunnuksen kuuluva vokaalien välinen *v* on foneettisista syistä kadonnut. Toinen mahdollisuus on, että muoto rinnastuu numeruserosta huolimatta morfologisesti hämäriin mutta yhtä kaikki verbikantaisiin muotoihin *istualla*, *seisoalla*.⁴¹

³⁸ Ikola ym. 1989, 313–317.

³⁹ Op. cit. s. 468.

⁴⁰ Op. cit. 310–311.

⁴¹ Näiden taustaa ja tulkintamahdollisuuksia on selvitetty Saukkonen (1965, 8–12).

Kaikkein vakuuttavin todiste kääntäjän täydellisestä suomen kielen taidosta on rakenne, jossa taipuvana verbinä on *pitää* ja pääverbin muotona aktiivin toisen partisiipin genetiivimuoto: *pitää tunteneen*. Tämä rakenne on aina ollut kirjakielessä äärimmäisen harvinainen, eikä sitä ole missään vaiheessa otettu mukaan kirjakielen kieliopillisiin kuvauksiin. Nykysuomalaiselle se saattaa olla tuttu Hämeenkyrössä syntyneen F. E. Sillanpään teoksista. *Nykysuomen sanakirjan* esimerkki kyseisestä, kansanomaiseksi luonnehditusta rakenteesta on juuri Sillanpäältä. Osmo Ikola on tutkinut rakenteen syntaktista käyttöä tarkemmin ja osoittanut, että sen funktio on referointi.⁴²

Rakenteen esiintymisestä on tietoja useista murteista. Esimerkiksi Lauseopin arkiston aineistossa on esimerkkejä lounais-, hämäläis- ja savolaismurteista.⁴³ Hämäläismurteiden esimerkkejä on jo aiemminkin esitetty sekä Satakunnan pitäjistä että Hämeen alueelta.⁴⁴ Ikolalla on esimerkki myös pohjalaismurteista. Pääverbin muodosta päätellen *Formulaen* rakenne voisi edustaa hämäläis- tai savolaismurteita, sillä lounaismurteiden esimerkeissä on pääverbin partisiipin tunnuksessa vokaalina *u* (*pit ollu*) ja pohjalaismurteen esimerkissä näkyy vokaalienvälinen *h* (*piti tulleen*).

Ikola on kiinnittänyt huomiota tämän harvinaisen rakenteen esiintymiseen eräässä 1600-luvulle ajoittuvassa käsikirjoituksessa, joka on tullut esiin Sauvon pappilan ullakolta löydetyin Ericus Ericin postillan kansista. Rakenne esiintyy vedenpaisumuksesta kertovassa katkelmassa: *Sijtte annoi hen yhden mettisen vlgosletä henen tykens, ette henen piti coetteleman, ios vedhen piti maan päälte vähenneen*. Ikola toteaa, että rakenne voi olla lähtöisin vain tuonaikaisesta kansankielestä, sillä kirjakielessä ei vastaavaa mallia ole ollut tarjolla. Myös *Formulaen* osalta sekä rakenteen muodostus että sen vaistomainen käyttö juuri oikeanlaisessa lauseyhteydessä todistavat, että rakenne on kuulunut kirjoittajan äidinkieleen.

Modaaliverbien ja pääverbien yhdistelmien eli verbiketjujen osalta ei *Formulaen* aineisto tarjoa erityistä ihmeteltävää. Nykylukija huomiota herättää varmasti *pitää*-verbin ja pääverbin 3. infinitiivin eli uudemman terminologian mukaan MA-infinitiivin instruktiiivin muodostama rakenne, esim. *minun pitää odottaman; minun piti sinulle tuoman; maata pitää mentämän*, joka nykysuomessa esiintyy enää muutamissa vakiintuneissa idiomeissa (*mitä tuleman pitää*). Vanhassa kirjakielessä tämä funktioltaan nesessiivinen, futuurinen tai referatiivinen rakenne on kuitenkin ollut erittäin yleinen Agricolasta ja samanaikaisista käsikirjoituksista alkaen, joten sitä ovat oppineet käyttämään myös ne kirjoittajat, joiden omaan idiomaattiseen ilmaisuvaraan se ei alun perin ole kuulunut. Itämurteissa rakenne on äärimmäisen harvinainen, ja länsimurteistakin sen voi sanoa olevan ominainen vain lounaismurteille.⁴⁵

Formulaen fraseologiaa

Kuten odottaa sopii, keskusteluoppaassa on runsaasti erilaisia fraaseja, esimerkiksi tervehdyksiä, kiitoksia ja toivotuksia. Nämä ovat yleensä lähes sanasta sanaan muista kielistä käännettyjä. Vastausreplikille *Jumala antakoon* ei kuitenkaan ole esikuvaa

⁴² Ikola 1961, 275–298.

⁴³ Ikola ym. 1989, 478–479.

⁴⁴ Setälä 1883, 137–138; Latvala 1895, 62; Kannisto 1902, 248–249.

⁴⁵ Tilastoa Ikola ym. 1989, 356–357.

Formulaen muunkielisissä teksteissä, vaikka sekin kyllä pohjimmiltaan on kansainvälistä lainafraseologiaa.

Kääntäjän kielitaidon kannalta kiinnostavampia ovatkin keskusteluun upotetut idiomit. Dialogissa XXV on tarkoitus sanoa, että keskustelukumppani on päästään vialla, ja se ilmaistaan fraasilla *ei sinulla ole kaikki kotona*. Kyseessä on pitkäikäinen fraasi, sillä sama ilmaus on mainittu myös *Nykysuomen sanakirjassa* (s.v. *kotona*), ja sen tarkka vastine tunnetaan ainakin virossa (Öim1993: 38).

Toinen kiintoisa fraasi on dialogin XV *Kuinka sinun kätes käy?* Tämän tarkka vastine on nykyviron *Kuidas käsi käib* merkityksessä 'mitä kuuluu'. Kysymys ei ole ensiesiintymästä, sillä ennen *Formulaen* ilmestymistä sama rakenne on jo aiemmin esiintynyt Agricolan kielessä. Virolaisuusien esiintyminen vanhassa, Turun seudun puhekieleen perustuvassa kirjakielessä on täysin odotuksenmukaista, sillä Turku ja Tallinna ovat olleet läheisiä kauppakumppaneita keskiajalta lähtien, Tallinnassa on ollut vahva suomalaisasutus ja Turun ja Tallinnan kauppaporvaristot ovat liittyneet toisiinsa myös sukulaissitein.⁴⁶

Sanonta *ottaa vaari* lienee jo keskiaikaista perua, sillä tämä ruotsalaisperäinen sanontatapa on esiintynyt vakiintuneena jo vanhimmassa kirjakielessä, esimerkiksi Agricolan teoksissa, Westhin tekstissä ja vanhimmassa lainsuomennoksissa.⁴⁷

***Formulaen* päämäärät**

Poikien keskusteluoppaan keskeisenä tavoitteena on ollut opettaa koulupoikia keskustelemaan latinaksi. Käytännössä opas on silti voinut toimia keskustelusanakirjana myös suomen ja ruotsin välillä. Sama pätee myös sanakirjaan *Variarum rerum vocabula*, jonka liitteenä *Formulae* ilmestyi. Sanakirjasta on saattanut olla todellista hyötyä myös niille henkilöille, joille se on omistettu, koska sen aineisto oli teoksen kokoon nähden hyvin monipuolinen. Sanakirjassa on kaikkiaan 378 sellaista suomenkielistä sanaa, jotka ovat edelleen kirjakielisessä käytössä mutta joita ei ole mainittu kirjallisuudessa ennen vuotta 1644 .

Formulaen toinen tavoite kielenopetuksen ja kääntämisen ohella on ollut käytöstopojen opettaminen. Tässä suhteessa se omalla vaatimattomalla tavallaan liittyy renessanssi-humanismin yhteydessä kukoistaneeseen etikettikirjallisuuteen, jonka merkittävin teos oli vuonna 1530 ilmestynyt Erasmus Rotterdamilaisen *De civilitate morum puerilium*. Tämä ilmestyi ensi kertaa suomennettuna vuonna 1670 nimellä *Cullainen kiria nuorucaisten tapain sijwollisudest*. Koska samoja oppaita luettiin ja noudatettiin monissa eri maissa, tämä vaikutti merkittävästi tapakulttuurin tai ainakin ihanteiden yhtenäistymiseen.

Formulaen antama tapakasvatus ei ole kovin monipuolista, sillä siinä ei opeteta lainkaan keskustelua ylempien ja arvokkaampien henkilöiden kanssa. Kaikissa dialogeissa puhekumppanukset ovat jokseenkin tasaveroisia koulupoikia. Dialogien ohella oppaaseen sisältyy kuitenkin myös joukko käskymuotoisia ohjeita siitä, miten pojan tulee

⁴⁶ Turun ja Tallinnan yhteyksistä tarkemmin Kallioinen 2000, 171–175.

⁴⁷ Streng 1915, 251–252.

käyttäytyä ruokapöydässä. Hieman samantyyppisiä, mutta yleisesti kaikille tarkoitettuja käyttäytymisohjeita täsmälleen samana vuonna on antanut turkulaissyntyinen Laurentius Petri Aboicus saarnakokoelmassaan *Selityxet joca-päiväisten huomen- ehto- ia ruocalucuin eli siunausten*.

Laurentius Petri Aboicus oli niitä opiskelijoita, joita Jöns Kurck oli tukenut, ja hän omistikin vuonna 1644 ilmestyneistä saarnajulkaisuistaan ensimmäisen arvovaltaiselle suojelijalleen.⁴⁸ Tämä antaa aiheen kysyä, eikö Laurentius olisi voinut olla myös *Formulaen* ja *Variarum rerum vocabulan* suomenkielisten osuuksien tekijä. Periaatteessa se olisi kyllä ollut mahdollista, mutta teoksissa ei ole niin selviä ja ajan muusta kirjakielestä poikkeavia yhtäläisyyksiä, että niiden voisi todistaa olevan saman henkilön tekemiä.

Varsinaisia vasta-argumenttejakin voi esittää. Laurentius oli siirtynyt Turusta Loimaalle kappalaiseksi jo vuonna 1641 eli samoihin aikoihin, kun Gabriel Kurck vasta tuli Turkuun opiskelemaan. Laurentius painatti omat saarnakokoelmansa Turussa Petrus Waldin uudessa kirjapainossa, ja sekä hän itse että teokseen gratulaatioita kirjoittaneet henkilöt vielä erikseen korostivat sitä, miten tärkeätä oli kirjapainon saaminen omaan maahan.⁴⁹ Olisi ollut outoa, että hän olisi antanut osan tuotantaan painettavaksi Tukholmassa. Epätodennäköistä olisi myös se, että kahden saarnakokoelman lisäksi Laurentius olisi samana vuonna ehtinyt puuhata kokoon vielä sanakirjan ja keskusteluoppaan. Lisäksi edellä on viitattu myös muutamiin sellaisiin *Formulaen* yksilöllisiin kieltenpiirteisiin, jotka eivät kuulu lounaismurteisiin. Jöns Kurckilla ja Laurentius Petri Aboicuksella ei ilmeisesti ollut mitään poikkeuksellisen läheistä suhdetta, Gabriel Kurckista puhumattakaan. Laurentiuksella oli ystäviä ja suojelijoita monella taholla, mikä näkyy esimerkiksi vuonna 1644 julkaistun toisen saarnakokoelman alkusanoista, ja vastaavasti Jöns Kurckilla oli useita suojatteja. Näin ollen kysymys *Formulaen* suomennoksen tekijästä on syytä edelleen jättää avoimeksi.

Ehkäpä kääntäjää olisikin syytä etsiä pikemmin Tukholmasta kuin Turusta. Siellä oli suomenkielisten painotuotteiden julkaisemisessa jo satavuotinen perinne, ja Ignatius Meurerin kirjapainossa oli tuotettu kirjallisuutta muun muassa Tukholman suomalaisen seurakunnan tarpeisiin. Kun omistuskirjoituksen allekirjoituksena on vain kirjanpainaja Meurerin nimi, on yksinkertaisinta ajatella, että juuri hän on nähnyt hyväksi teettää jollakin lähipiiriinsä kuuluneella suomen kielen taitoisella henkilöllä suomenkieliset osuudet jo ennestään käytössä olleeseen latinalais-ruotsalaiseen keskusteluoppaaseen. Suomen kieltä sisältävällä sanakirjalla ja oppikirjalla oli käyttöä myös valtakunnan pääkaupungissa, jossa oli vanhastaan runsas suomalaisasutus ja maailman ensimmäinen suomenkielinen seurakuntakin.⁵⁰

Ignatius Meurer oli innovatiivinen ja menestyvä liikemies.⁵¹ Hän oli kohahduttanut goottilaisiin kirjaintyypleihin tottunutta yleisöä painamalla kautta aikojen ensimmäisen ruotsinkielisen kirjan antiikvalla. Hän kävi jatkuvasti kärkeä kilpailijoidensa kanssa, hän polki hintoja julkaisemalla omin lupineen almanakkaa ja muuta hyvin kaupaksi

⁴⁸ Heininen 2000.

⁴⁹ Laine 1997, 169,

⁵⁰ Tarkiainen 1990. Seurakunnasta erityisesti s. 44 ja 69–80..

⁵¹ Tarkemmin esim. *Svenskt biografiskt lexikon* (1985–1987).

menevää kirjallisuutta ja ärsytti paikallista kirjateollisuutta sidottamalla oman painonsa tuotteita halvempaan hintaan Lyypekissä. Kieli ei ollut este painotuotteiden valmistamiselle. Meurerin pajassa painettiin historian ensimmäiset saamenkieliset kirjat, Piitimen papin Nicolaus Andreae laatima aapinen ja messukirja. Meurerilla oli merkittäviä asiakkaita myös Suomen puolelta, esimerkiksi Sigfrid Aronus Forsius ja Hemmingus Henrici eli Maskun Hemminki, joka käänsi kokoelman suosittuja hurskaita koululauluja (*Piae cantiones*) suomeksi. Tuskinpa hän olisi jättänyt käyttämättä tilaisuutta osoittaa kunnioitustaan yhdelle Suomen mahtavimmista miehistä ja tervehtiä hänen poikaansa, joka vanhempien veljiensä jälkiä seuraten aloitteli kansainvälistä uraansa Ruotsin puolella.

Kirjallisuus

- Arkio, Leena 1983: *Rakkaat vanhat huonekasvit: ikkunapuutarhan historiaa Suomessa*. Helsinki: Otava.
- Formulae puerilium colloquiorvm* 1644. Stockholm: Meurer. Saatavilla fotostaattijäljennöksenä Kansalliskirjastosta. Suomenkielinen teksti on julkaistu Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen Kaino-korpuspalvelimella osoitteessa http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/varia/varia1644_rdf.xml osana Vanhan kirjallisuuden korpusa.
- Genetz, Arvid 1890: *Suomen partikkelimuodot*. Yliopistollinen väitöskirja. Helsinki.
- Hakulinen, Auli 1975: Suomen *sitä*: pragmatiikan heijastuma syntaksissa. *Sananjalka* 17, s. 25–41. Turku: Suomen kielen seura.
- Haltsonen, Sulo 1959: Koulupoikien suomea 1600-luvulta. Teoksessa *Verba docent*. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6.10.1959. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heininen, Simo 2000: Laurentius Petri Aboicus. *Kansallisbiografia*. Verkojulkaisu, saatavissa osoitteesta <http://artikkelihaku.kansallisbiografia.fi/artikkeli/2404/>
- Henriksson, Alf 1963: *Antiikin tarinoita*. I. Itämaat, Hellas, hellenismi. Suomennos Maija Westerlund. Porvoo - Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Häkkinen, Kaisa 1999: Taidhacos somen kielen? *Virittäjä*, s. 269–273.
- Häkkinen, Kaisa 2007: Huomenta, unikeot. *Tiede* 6/2007, 15.
- Ikola, Osmo 1961: *Das Referat in der finnischen Sprache*. Syntaktisch-stilistische Untersuchungen. Suomalaisen Tiedeakateman toimituksia. Sarja B. Nide 121. Helsinki.
- Ikola, Osmo 1976: *Lauseenvastikeoppia*. Nykysuomen lauseenvastikkeiden ja niihin verrattavien rakenteiden selvittelyä. 2. painos. Tietolipas 76. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ikola, Osmo – Ulla Palomäki – Anna-Kaisa Koitto 1989: *Suomen murteiden lauseoppia ja tekstikielioppia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Itkonen, Terho 1983: *Muoto-opin keruuopas*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ganander, Christfrid 1786–1787: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Helsinki 1997: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Juslenius, Daniel 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 288. Helsinki 1968.

- Jussila, Raimo 2000: Vanhan kirjasuomen sanaston kasvu. Teoksessa *Piipiakielestä kirjakielenksi*. Toimittajat Matti Punntila, Raimo Jussila, Helena Suni Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Klatte, Holger 2002: Fremdsprachen in der Schule. Die Lehrbuchtradition des Sebald Heyden. Teoksessa *Die Geschichte des Deutschen als Fremdsprache. Die Volkssprachen als Lerngegenstand im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Editor. Helmut Glück. Berlin, New York: Walter de Gruyter & Co.
- Kallioinen, Mika 2000: *Kauppa, kaupunki, kruunu. Turun porvarisyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Bibliotheca Historica 59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kannisto, Artturi 1902: Lauseopillisia havaintoja läntisen etelä-Hämeen kielimurteesta. *Suomi* III:20.
- Korhonen, Teppo 1996: *Tervehdys ja hyvästely*. Helsinki: Suomen Antropologinen Seura.
- Laine, Tuija 1997: *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Latvala, Salu 1895: Lauseopillisia havaintoja Luoteis-Satakunnan kansankielestä. *Suomi* III:12.
- Leskinen, Heikki 1970: *Imperatiivin muodostus itämerensuomalaisissa kielissä*. I. Suomi. *Suomi* 115:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lähdemäki, Eeva 1995: *Mikä meni pieleen? Ruotsinkielisten virheet suomen ainekirjoituksessa*. Fennistica 11. Turku: Åbo Akademi, Finska institutionen.
- Nikkilä, Osmo 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi*. Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa. Opera Fennistica et Linguistica 8. Tampere: Tampereen yliopiston suomen kielen laitos.
- Nuorteva, Jussi 1999: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Bibliotheca Historica 17. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 177. Helsinki.
- Nyky-suomen sanakirja 1–6 1951–1961*. Valtion toimeksiannosta teettänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Porvoo – Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Rapola, Martti 1926: Äännehistoriallinen tutkimus Abraham Kollaniuksen lainasuomenosten kielestä. *Suomi* V:5.
- Rapola, Martti 1965: *Suomen kirjakielen historia I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Muuttamaton jäljennöspainos. Liitteenä oikaisuja ja täydennyksiä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 197. Helsinki.
- Saukkonen, Pauli 1965: *Itämerensuomalaisten kielten tulosijainfinitiivirakenteiden historiaa*. I. Johdanto. Adverbiaali infinitiivi. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 137. Helsinki.
- Setälä, E. N. 1883: Lauseopillinen tutkimus Koillis-Satakunnan kansankielestä. *Suomi* II:16.
- Streng, H. J. 1915: *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä*. Helsinki.
- Suomalainen nimikirja* 1984. Etunimet: Kustaa Vilkuna, avustajat Marketta Huitu ja Pirjo Mikkonen. Sukunimet: Pirjo Mikkonen ja Sirkka Paikkala. Suomen kielen sanakirjat 6. Helsinki: Otava.
- Suomen kulttuurihistoria III* 1935. Toimitussihteeri Eino Jutikkala. Jyväskylä – Helsinki: Gummerus.

Suomen murteiden sanakirja 1–7 (a–konkelopuu) 1985–2003. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Svenskt biografiskt lexikon. Stockholm 1917–.

Tarkiainen, Kari 1990: *Finnarnas historia i Sverige*. 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Vanhan kirjasuomen sanakirja 1–2 (A–K). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Wiik, Kalevi 1981: Mikä lauseenvastike on? *Virittäjä* 85, 21–39.

Vuorela, Toivo 1979: *Kansanperinteen sanakirja*. Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY.

Õim, Asta 1993: *Fraseoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Kaisa Häkkinen

Suomen kielen professori

Turun yliopisto

kaisa.hakkinen (apud) utu.fi